

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie

Wiersma, J.K.C.

Citation

Wiersma, J. K. C. (2023, November 8). *Democratie, deugden, docentschap: de docent als gids in de democratie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3656180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 9

De digitale mens en het verlies van de conversatiecultuur

Behalve het verlies aan concentratievermogen, verslaving en verstrooiing, dat Alter beschreef, zorgen smartphones er ook voor dat de mens minder bekwaam wordt in de kunst van het converseren. De smartphone wint het vaak van goede gesprekken en de smartphone is vaak een bron van afleiding en onderbreking op momenten dat er wel geconverseerd wordt. De digitale mens is een mens die veel moeite heeft om een goed gesprek te voeren.

9.1. Afleiding als vijand van de conversatiecultuur

Om het fenomeen 'conversatie' beter te begrijpen wend ik mij tot Turkles boek *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. Turkle is een bekende Amerikaanse sociologe en psychologe, wier onderzoek gebaseerd is op veel gesprekken met jonge mensen. In *Reclaiming Conversation* legt zij uit hoe de smartphone op een zeer dringende wijze de conversatiecultuur aan het transformeren is.²⁴⁸ Dit boek helpt om in te zien waarom de digitale mens de kwaliteiten ontbeert om goed te kunnen converseren. Dit verlies is problematisch, omdat deze kwaliteit zo belangrijk is voor de algemene menselijke ontwikkeling en de goede samenleving.

Turkle laat zien dat sinds de jaren 2010 onderbrekingen, of de verwachting van een onderbreking, de natuur van conversaties transformeert. Ze schrijft over het fenomeen van de zogenaamde *cell phone tower*. Dit idee werkt als volgt:

All the dinner guests take their phones and place them in a pile in the center of the table. No phones are turned off. The first person to touch a phone when it rings pays for the meal.²⁴⁹

Hierbij stelt Turkle de vraag, waarom jongeren een dergelijk spel nodig hebben om ervoor te zorgen dat zij hun aandacht bij het gesprek houden. Het volgende antwoord is verhelderend en herkenbaar:

One college junior says that 'rationally' she knows that if she sends a text to a friend during the dinner hour, it is reasonable that she won't get a reply until after dinner. And that's fine. But if someone sends *her* a text during dinner, she can't relax until she has responded. She says, 'I tell myself, 'Don't read it at the table!' But you want to read it, you do read it; it's a weird little pressure to have'.²⁵⁰

Deze getuigenis bevestigt wat Alter in het voorgaande hoofdstuk schrijft over de dopamine die vrijgegeven wordt bij het ontvangen van een berichtje.²⁵¹ Een berichtje zorgt op zulk een moment voor afleiding: enerzijds de verleiding van de nieuwsgierigheid en anderzijds het gevecht van de wil om hier niet op in te gaan. De sterkte van de afleiding zal per geval kunnen verschillen, maar dat deze bijdraagt aan minder aandacht voor het gesprek zelf, is zeer aannemelijk.

Turkle beperkt zich niet tot de stelling dat er minder conversatietijd is, omdat mensen meer uren met hun telefoon bezig zijn. Zij wijst vooral op de onderliggende waarden die een conversatiecultuur veronderstelt. Eén hiervan is *solitude*. *Solitude* is niet hetzelfde als het negatiever klinkende *loneliness*. Turkle haalt Paul Tillich aan om dit onderscheid te accentueren:

Language (...) has created the word 'loneliness' to express the pain of being alone. And it has created the word 'solitude' to express the glory of being alone.²⁵²

Er bestaat een natuurlijke afkeer in de mens om alleen te zijn. Alleen-zijn kan gepaard gaan met pijn, een gevoel van afwijzing of verveling. De tegenwoordigheid van de telefoon voorkomt deze pijn en verveling. Het gevolg hiervan is dat mensen ook minder in de situatie terechtkomen van *solitude*, waardoor ze minder de gelegenheid krijgen om de kracht ervan te ervaren. De kracht hiervan omschrijft Turkle als volgt:

In recent years, psychologists have learned more about how creative ideas come from the reveries of solitude. When we let our minds wander, we set our brains free. Our brains are most productive when there is no demand that they be reactive. For some, this goes against cultural expectations. American culture tends to worship sociality. We have *wanted* to believe that we are our most creative during 'brainstorming' and 'group-think' sessions. But this turns out not to be the case. New ideas are more likely to emerge from people thinking of their own. Solitude is where we learn to trust our imaginations.²⁵³

Samengevat stelt Turkle dat *solitude* de persoonlijke creativiteit en verbeeldingskracht stimuleert.^a Indien deze twee eigenschappen belangrijk zijn voor ons mens-zijn, loont het de moeite om ons af te vragen of dit verband werkelijk bestaat. Turkle verwijst zelf naar grote kunstenaars als Thomas Mann, Wolfgang Amadeus Mozart, Franz Kafka en Pablo Picasso. Veel schrijvers werken alleen en in stilte. Dit geldt thans ook voor mijzelf: dit boek heeft kunnen ontstaan door de vele uren die ik kon doorbrengen in een afgelegen kamer, waar niemand mij kon vinden, zonder de afleiding van een telefoon.^b

Turkle tackelt het bezwaar dat internet juist een vorm van beleving van *solitude* zou zijn.²⁵⁴ Het scrollen door Instagram-feeds en het doelloos surfen over het net zou dan gelijkvormig zijn aan dagdromen.²⁵⁵ Met een indringende anekdote laat Turkle zien dat deze vorm van *daydreaming 2.0* eerder leidt tot een geest die zich sluit dan een die zich opent:

Anya, twenty, describes an evening when she accompanied her college roommate to the hospital. A triage nurse decided that the roommate's stomach pain was not an emergency and so the two women had to wait for over five hours to see a doctor. They both went to their phones. When her phone began to lose its charge, Anya panicked. *My phone gets to the red mark and I started freaking out, like, 'Oh no, it's about to die.' That anxious feeling. I really get anxious when my phone is about to die. And then it dies. I am not even joking when I tell you that I went around the entire hospital. I asked every worker, every nurse, every random person I could find if they had an iPhone charger. I finally found a random security guard. He took me to a back room so I could charge my phone. I will go to that length - even invade people's privacy.* This is disconnection anxiety in the presence of your best friend. Anya explains that she and her roommate didn't want to sit quietly with their thoughts. And in a related development, conversation felt like too much work, 'We just wanted to be quiet and look at our phones and keep our minds preoccupied'.²⁵⁶

^a Het boek *Solitude* van Anthony Storr (1997) bespreekt de kracht ervan op weergaloos mooie wijze. Dit idee doet ook denken aan *Daffodils* van William Wordsworth, wanneer hij in de laatste strofe spreekt over de *bliss of solitude*: *I wandered lonely as a cloud / That floats on high o'er vales and hills, / When all at once I saw a crowd, / A host, of golden daffodils; / Beside the lake, beneath the trees, / Fluttering and dancing in the breeze. / Continuous as the stars that shine / And twinkle on the milky way, / They stretched in never-ending line / Along the margin of a bay: / Ten thousand saw I at a glance, / Tossing their heads in sprightly dance. / The waves beside them danced; but they / Out-did the sparkling waves in glee: / A poet could not but be gay, / In such a jocund company: / I gazed—and gazed—but little thought / What wealth the show to me had brought: / For oft, when on my couch I lie / In vacant or in pensive mood, / They flash upon that inward eye / **Which is the bliss of solitude;** / And then my heart with pleasure fills, / And dances with the daffodils.*

^b De schrijver die zowel het belang van geconcentreerd werken als het terugbrengen van technologie in het leven tot belangrijk object van zijn schrijven heeft gemaakt, is Cal Newport. Zijn boek *Deep Work: Rules for Focused Success in a Distracted World* (2016) en *Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World* (2019) zijn zeer goede boeken die nuttige praktische aanbevelingen geven om een zinnig leven te leiden waarin afleiding niet de boventoon voert.

De belangrijkste zin is de laatste: dat ze het liefst hun geest bezet wilden houden. Hier lijken twee soorten van te zijn: enerzijds het intensief bezig zijn met werk, studie of wat voor activiteit dan ook waardoor onze *mind preoccupied* is, en anderzijds onze *mind* afleiden, vullen met willekeurige beelden en teksten om maar niet geconfronteerd te worden met verveling dan wel eenzaamheid. Op deze manier ontnemt de smartphone niet zozeer de mogelijkheid tot een gesprek, maar belangrijker, de unieke situatie om met elkaar in gesprek te gaan, ontglipt Anya, en daarmee haar kans om zichzelf te vormen - in dit geval door middel van de deugd van het voeren van een gesprek.

De *locus classicus* waar de mens deze deugden kan leren, is het gezin. Het eerste glimlachen, de eerste woorden, de eerste gesprekje gebeuren doorgaans thuis in de veilige omgeving van de familie.²⁵⁷ Het gezin zou zelfs kunnen worden omschreven als die plaats waar gedeeld kan worden wat in de buitenwereld niet gedeeld wordt. De dagelijkse gesprekken aan de eettafel, de moeilijke gesprekken aan de keukentafel, de uitwisselingen met gasten in de woonkamer: alle zijn leerscholen van het goede gesprek. Persoonlijk denk ik ook nog aan de momenten na schooltijd, wanneer een ouder klaar zat met thee en koekjes en beschikbaar was om de verhalen van die dag aan te horen. Dit is geen sentimentele nostalgie, maar is de realiteit geweest van veel van mijn generatiegenoten.

Turkles hoofdstuk over *family* laat zien dat deze realiteit onder druk is komen te staan door de komst van de smartphone. Zij betreurt deze verandering, aangezien hiermee een belangrijke vorm van *mentorship* teloor gaat:

In families, the flight from conversation adds up to a crisis in mentorship. We need family conversations because of the work they do - beginning with what they teach children about themselves and how to get along with other people. To join in conversation is to imagine another mind, to empathize, and to enjoy gesture, humor, and irony in the medium of talk. As with language, the capacity to learn these human subtleties is innate. But their development depends on the environment in which a child is placed. (...) When adults listen during conversations, they show children how listening works. In family conversation, children learn that it is comforting and pleasurable to be heard and understood.²⁵⁸

Turkle beschrijft een groot aantal veranderingen binnen de muren van een gewoon gezin. Turkle doet verslag van Austin, vijftien jaar oud:

My mom will always be like, 'Stop using your phone, you're addicted to your phone.' But moments later, his mother will be on *her* phone. Austin says, 'Wherever I'm having a conversation at the dinner table or something, she'll have her phone out... you'll ask her a question and it'll be the shortest answer possible. Like, she'll say, 'Okay'. The shortest possible answer. Or sometimes she just won't even hear me. It's like a bubble around her head. She's in her phone, not noticing the people around.'²⁵⁹

De smartphone is niet louter een probleem van de jongeren - sterker nog, het zijn vooral de ouders die de cultuur in een gezin bepalen, dus ook de cultuur wat betreft telefoons. Met de kennis van Alter weten we dat deze ouders niet hypocriet zijn: het is bijna ondoenlijk om niet slachtoffer te worden van de inherente aantrekkingskracht van telefoons. Turkle beschrijft de vicieuze cirkel die hierachter schuilt:

Parents give their children phones. Children can't get their parents' attention away from their phones, so children take refuge in their own devices. Then, parents use their children's absorption with phones as permission to have their own phones out as much as they wish.²⁶⁰

Turkle anticipeert op een mogelijk bezwaar. Men zou kunnen zeggen dat er ouders zijn geweest die te weinig aandacht geven: zie het stereotype beeld van de vader die zich in de krant verstopt of de moeder die liever met de buurvrouw praat. Toch is de situatie met de smartphone anders:

Of course, distracted parents are nothing new, but sharing parents with laptops and mobile phones is different than sharing parents with an open book or a television or a newspaper. Texting and email take people away to worlds of more intense and concentrated focus and engagement. (...) One teenage boy says: 'I could interrupt my father if he was reading the paper. We used to read it together while we watched Sunday sports and if I had something to talk about, I just had to ask. His laptop is different. He's gone'.²⁶¹

Zo kan het dus voorkomen dat om zeven uur 's avonds een huiskamer bewoond wordt door vier gezinsleden die allen 'gone' zijn in hun eigen digitale wereld. De interne dynamiek van gezinnen lijkt significant veranderd te zijn sinds het moment dat ieder gezinslid een eigen telefoon heeft gekregen.

Hoe is het mogelijk dat de generatie, die nu ouder is, zo snel haar smartphonegebruik heeft aangepast? Zij is hier namelijk niet mee opgegroeid. Turkle geeft een inkijk in deze verandering:

Some parents tell me that (at least in some measure) they don't put down their phones because they are intimidated by their children, who seem to live in an online social world they don't understand. Parents say they are afraid of being 'shown up' and so they try to keep up. They don't want to feel irrelevant. 'My phone feels like an equalizer', says one mother in her early forties.²⁶²

Door dit citaat klinkt onverbloemd de democratische geest, waarin ook de ouder zich aan wil passen - omwille van de gelijkheid - aan het kind.²⁶³ Een ander voorbeeld laat zien dat de voorkeur voor de smartphone boven de familie soms veel banaler is. Turkle laat een zevenendertigjarige Jon aan het woord die, na een scheiding, op stap gaat naar de dierentuin met zijn zevenjarige dochter Simone:

Naturally, I brought my iPhone. Without my phone, I can't work or read emails, or write to the women in my life. I can't write to Simone's nanny. I can't take pictures of my daughter. You can't do anything. The phone is you - a phone is your extension of the body. It's like, 'What can you do if we take your hands away for the next four hours?'... So number one, I took eight hundred pictures and I was sending out every picture, sending out every picture while I'm on the field trip. And then I'm writing and texting and people are responding to pictures, 'Oh! So cute. Where are you?' And I'm writing, writing, writing. And all of a sudden I'm realizing as I'm sitting there that Simone has been sitting there for, like an hour without me saying a word to her. And then I was like, 'I've got to put my phone down'. Granted, it was all revolving around pictures of Simone - and I'm telling everyone I'm texting that I'm on a field trip. But then [on the bus] Simone said, 'Put your phone down'.²⁶⁴

Ongeloofwaardig is dit voorbeeld niet. Een blik op de meeste groepchats in WhatsApp of Facebook laten zien dat er zulke praktijken zijn van eindeloos veel foto's maken op uitjes, en in dit genre doen foto's van schattige kinderen het zeer goed. Een belangrijke observatie in deze openhartige beschrijving is Jons eigen vaststelling dat de telefoon bijna een deel van zijn lichaam is geworden. Weggaan zonder telefoon zou onmogelijk zijn. Dit gevoel is herkenbaar voor velen. Deze vergroeiing tussen technologie en mens is ongekend.^a De televisie heeft dit niet weten te bereiken noch de computer. De smartphone doet een werkelijke poging om bij ons mens-zijn te horen.

^a Een concreet fenomeen dat hierbij hoort is het zogenaamde 'Phantom Vibration Syndrome': denken dat je mobiele telefoon afgaat, terwijl dat niet zo is. "Phantom vibration syndrome: Up to 90 per cent of people suffer phenomenon while mobile phone is in pocket", <https://www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/health-news/phantom-vibration-syndrome-up-to-90-per-cent-of-people-suffer-phenomenon-while-mobile-phone-is-in-a6804631.html> (geraadpleegd op 7 april 2020).

9.2. Empathie onder druk, keuzestress erbij

Turkle voegt hieraan toe dat deze vergroeiing gepaard gaat met hoge kosten: onze tanende capaciteit voor empathie.

We find it hard to give up the idea that our phones are an accessory, a harmless, helpful supplement. But our technologies have not only changed what we do; they have changed who we are. And nowhere as profoundly as in our capacity for empathy.²⁶⁵

Empathie ontwikkelt zich evenredig aan de mate van *face-to-face* contact, in het bijzonder oogcontact.²⁶⁶ Zonder oogcontact is het lastig in te schatten met welke emotie iemand reageert op woorden van een ander. Kennelijk is dit zo natuurlijk dat ook in de wereld van chat en e-mail de zogenaamde *emoticons* zijn ontstaan. *Emoticons* - hoeveel er nu tegenwoordig ook moge zijn - zijn echter minder in staat empathie aan te kweken dan werkelijke menselijke emoties.²⁶⁷ Doordat deze oppervlakkiger manier van communiceren de klassieke scholen van de empathie, namelijk de familie, vriendschap en romantiek, gefiltreerd heeft, stelt Turkle dat de kwaliteit van deze gemeenschappen sterk onder druk staat.²⁶⁸

Het romantische leven wordt echter ook belaagd door een ander aspect van de smartphone, namelijk de blootstelling aan een oneindig aantal keuzes. Waar het oneindige aanbod op Amazon, Thuisbezorgd.nl of eBay bij sommigen leidt tot een oneindige kooplust, zorgen chats en *social media apps* voor een andere constante onrust. Waar men vroeger als vrijgezelle jongen of meisje tevreden moest zijn met het beschikbare 'aanbod' op een feestje, heeft de smartphone tegenwoordig toegang geboden tot uitgebreid online-aanbod. Jongens weten dit en zeggen hierover het volgende: "A lot of guys are texting, getting in touch. So, there is a lot of pressure on me to get her out of that party. To get her away from her phone".²⁶⁹ Maar dit is volgens Turkle bijna zinloos:

Women talk about being on dates with men and going to the bathroom to check their phones to see who else has contacted them. They say they feel a little guilty, but over time, acting on the impulse to check your phone - to check your options - comes to feel normal.²⁷⁰

Wat de aandacht verstoort, is dat deze opties er altijd zijn. Men hoeft Tinder maar te openen en men kan op jacht. Er is altijd wel iets beters te doen, er is altijd een manier om de saaiheid van de persoon met wie men is te vermijden. Dat geldt voor afspraakjes, maar dat geldt ook voor contact binnen een relatie. Het gebeurt veelal dat de smartphone een soort derde persoon wordt, die concurreert met de aandacht van de partner.²⁷¹ Dat telefoonprovider Ben in juli 2018 met een telefooncondoom op de markt is gekomen, om afleiding tijdens het bedrijven van de liefde te voorkomen, laat zien dat de smartphone ook de meest intieme domeinen van ons leven is binnengedrongen.

9.3. Slechter converseren in het klaslokaal

Aangezien in deel III en IV van dit boek later nog specifiek op onderwijs wordt ingegaan, wil ik hier een aantal van Turkles analyses op dat terrein reeds noemen. Turkle is voorstander van onderwijs waarin het gesprek centraal staat en is om die reden zeer sceptisch jegens technologie in de collegezaal. Behalve de al eerder

besproken teruggang in aandachtsspanne en concentratievermogen,^a ziet Turkle ook gevaren voor ons geheugen.^b Haar belangrijkste zorg is echter dat de collegezaal niet langer de plek *par excellence* is, waarin de leraar "created a space for a kind of talking we had not done before".²⁷² Ze haalt de colleges van Michael Sandel aan als voorbeeld van een docent die in staat is de aandacht te grijpen van een volle collegezaal, louter door een levendige conversatie. Dit staat in contrast met een vorm van interactie via het beeldscherm: het klikken bij een poll, bijvoorbeeld over de vraag of de studenten het eens zijn met stelling X, waarna een collegezaal mag meedoen door op JA of NEE te stemmen. Dit is oppervlakkige interactie, stelt Turkle. Sandel praat met zijn studenten, waarin hij de aanwezigen niet als anonieme stemmers ziet, maar als mensen van vlees en bloed.

Turkles analyse eindigt niet met de conclusie dat de conversatie louter onder druk staat aan tafel, in bed en in het klaslokaal. De teloorgang van de klassieke leerscholen van de conversatie zorgt er ook voor dat de conversatie in de publieke ruimte onder druk staat.²⁷³ De niet-converserende mens leeft per definitie in een bubbel. Hij heeft niet de capaciteiten ontwikkeld om zich op een zinvolle manier te verhouden in het publieke domein. De kans bestaat dat er generaties aankomen die steeds minder geoefend zijn in het voeren van gesprekken. Dan zijn er twee scenario's die elkaar niet uitsluiten. Allereerst kan dit betekenen dat een kleine minderheid die deze kunst nog wel beheerst een steeds grotere invloed krijgt op de meerderheid die deze kwaliteit niet heeft. De meerderheid kan niet het niveau bereiken van de minderheid die geoefend is in converseren op een hoog niveau. Een andere mogelijkheid is - meer volgens de denklijn van Ortega y Gasset -^c dat de niet-converserende mens zich nog wel naar posities van leiderschap weet te manoeuvreren, waardoor het algehele niveau van de samenleving daalt.

Een hoog niveau van conversatie is niet alleen een grote vreugde in een vriendschap, klaslokaal, gezin of huwelijk, zij is ook het weefsel van een sterke samenleving. Goede conversaties, in het parlement (*what's in the name*) dan wel achterkamertjes, in verenigingen of bij kranten, zijn het middel bij uitstek om mensen en ideeën tot bloei te laten komen.

^a Turkle, S. (2015), p. 213, meldt dat "[b]y 2012, nine in ten college students said that they text in class", maar laat ook op levendige wijze zien wat het effect is als je anderen afleidt met hoe jij omgaat met schermen, "I'll be in a great lecture and look over and see someone shopping for shoes and think to myself, 'Are you kidding me?' So I get mad at them, but then I get mad at myself for being self-righteous. But after I've gone through my cycle of indignation to self-hate, I realize that I have missed a minute of the lecture, and then I'm really mad", Turkle, S. (2015), p. 215.

^b De volgende getuigenis van Maureen komt misschien wat repetitief over, maar mijn eigen onderwijservaring met deze generatie is min of meer gelijk: "We have met Maureen, thirty-two, who feels that without her phone she 'doesn't have anything to say'. Maureen compares herself to her mother, who knew poetry by heart. Maureen knows no poetry; more than this, in school, she says, she was never asked to memorize anything, 'no dates or places in history'. When she needed a fact, she looked it up online. This leaves Maureen feeling empty without her phone. But when she has her phone, she has facts at her fingertips but no timeline or narrative to slide them into. For her, another fact about the United States in 1863 simply floats free in its own universe, somewhere out there in the cloud; it is not added to a story about the Civil War that Maureen already knows", Turkle, S. (2015), pp. 222-3. Is dit allemaal problematisch? Ja, en hierin volg ik Nicholas Carr: "To remain vital, culture must be renewed in the minds of the members of every generation. Outsource memory, and culture withers", in Turkle, S. (2015), p. 225.

^c Als we de Ortega-lijn - in het bijzonder hoofdstuk 8 "Waarom de massamensen overal ingrijpt en altijd met geweld" - consequent doortrekken op dit punt zijn dit ook juist de mensen die eerder overgaan tot geweld. Dat is geen vreemde gedachte: wanneer iemand verbaal zijn mannetje niet weet te staan, kunnen er wel eens klappen vallen. Deze dynamiek begint al in de zandbak van de kleuterschool en valt bij alle leeftijdsgroepen te herkennen.

9.4. Conclusie

De komst van de smartphone heeft ervoor gezorgd dat de digitale mens zich steeds minder weet te concentreren. Een ander negatief gevolg hiervan is dat hij minder in staat is een goed gesprek te voeren. Hij heeft simpelweg te weinig oefening gehad, omdat de tijd gemakkelijker besteed is op een smartphone. Aangezien het smartgebruik zo wijdverspreid is, heeft de tanende conversatiecultuur ook een ingrijpende invloed op de gehele samenleving.

Het volgende deel gaat onder andere over hoe een conversatiecultuur herwonnen kan worden. We zullen zien dat conversatie van groot belang is voor degene die zich serieus wil toelagen op een leven van deugd. Converseren is een kunst, een deugd en dient daartoe geoefend te worden.